

Слизькоух Алла
(Київ)

ЗАХОДИ МАЛОРОСІЙСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА П.О. РУМЯНЦЕВА ПО РЕФОРМУВАННЮ ПОШТОВОГО ЗВ'ЯЗКУ В УКРАЇНІ

Для новопризначеного генерал-губернатора Петра Олександровича Румянцева реформування пошти на лівобережних українських землях було одним з пріоритетних завдань його діяльності. Це підтверджується численними письмовими пропозиціями та розпорядженнями Петра Румянцева з цього приводу. З аналізу змісту таких документів можна зробити висновок, що дослідження поставленої проблеми має два аспекти: науковий та культурологічний. У науковій площині пріоритетне значення набуває завдання виявити цілі та напрямки реформування кінної пошти, а також з'ясувати як позначилися зазначені події на економічному становищі українського населення. У культурологічній – розширення зв'язків українських земель між собою та з сусідніми державами, шляхом покращення транспортного сполучення між ними.

Стан наукової розробки проблеми не можна вважати задовільним. В українській та зарубіжній історіографічній думці цього періоду існує кілька праць, які в тій чи іншій мірі стосуються поставлених питань. На сьогоднішній день не існує жодного спеціального історичного дослідження окремо присвяченого цій проблемі. Майже всі дослідження переважно зосереджуються лише на самому факті реформування кінної пошти на Лівобережній Україні 1765 р., згідно апробації Катерини II та ордеру Петра Румянцева від 31 травня 1765 р. малоросійській колегії, що наказував привести у виконання “учинение о почте”. Такий побіжний огляд цієї теми не досліджує практичного виконання її основних документів, не розкриває ефективності діяльності кінної пошти, не дозволяє зробити висновок про соціально-економічну, політичну та культурну значущість цього заходу.

Дотично дослідженням запропонованих питань займалися О.І. Гуржій, Зенон Когут, Г.А. Максимович, В.М. Мордвінцев, С.М. Соловйов, О.І. Путро, А.Ф. Шафонський¹. Так, А.Ф. Шафонський повідомляв лише про факт реформування пошти в контексті історії чернігівського намісництва кінця XVIII ст. Г.А. Максимович використовував чималий джерельний матеріал тогочасного харківського архіву і переважно зосереджувався на реформуванні пошти та планах щодо її діяльності, але майже не торкався ефективності її роботи. С.М. Соловйов діяльність пошти у зазначений період подавав ще в коротшому викладі, – як частину загальної російської історії, оминаючи особисту участь малоросійського генерал-губернатора у зазначених подіях. Заслугою праць О.І. Путро та Зенона Когута є те, що реформування та діяльність пошти вони подають вже в контексті історії українського краю. Тому, автори детальніше зупиняються на роботі малоросійського генерал-губернатора та Другої малоросійської колегії по виконанню указів російської імператриці з приводу зазначених подій. В.М. Мордвінцев, на основі аналізу чималого масиву джерельних та архівних матеріалів, детально досліджує повинності селян на

лівобережних українських землях у контексті розбудови поштового зв'язку. О.І. Гуржій розглядає основні етапи становлення та розвитку поштової справи на українських землях з початку її заснування до початку 80-х років XVIII ст. Виявлені та опрацьовані ним архівні матеріали детально висвітлюють питання підбору працівників поштової служби та історію становлення поштової печатки.

Мета даного дослідження полягає у висвітленні заходів по реформуванню пошти на лівобережних українських землях та забезпечення ефективності її діяльності; а також в дослідженні особистої участі малоросійського генерал-губернатора П.О. Румянцева у зазначених подіях; оцінці того, як ці події позначилися на економічному становищі населення.

Хронологічні рамки дослідження обмежуються часом початку реформування пошти на Лівобережній Україні малоросійським генерал-губернатором П.О. Румянцевим, тобто 1765 р. та відкриття у січні 1782 р. Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв, коли відбулось підпорядкування української пошти загальноросійській.

Як відзначав Зенон Когут, «найзначнішою зміною в урядовій структурі, яку схвалила Катерина II, була пропозиція Румянцева про регулярну поштову службу»². До цього, в Гетьманщині пошту доставляли кілька муніципальних служб та офіційні гінці. Указ імператриці посланець привозив до Генеральної військової канцелярії, яка розповсюджувала його, знову за допомогою кур'єрів, серед підлеглих.

Українська пошта була запроваджена ще гетьманом Богданом Хмельницьким. Але, як стверджує І. Козловський, безперебійний зв'язок у Гетьманщині почав діяти з 1677 р., завдяки налагодженню доставки кореспонденції від Севрська до Глухова. Санкціоновано на найвищому рівні його було вже наступного р., з якого у Києві вже фіксується утримання «постійних» коней для потреб місцевої пошти³. Утім, використовувалася вона виключно для потреб царської та гетьманської адміністрації, а не для загального користування. Утримувалася пошта за рахунок місцевого населення. Міські магістрати самі обирали «поштмейстра з розумних міщан, який зобов'язаним був кожного місяця подавати до магістрату особливий реєстр, скільки було відпущено» і по яким шляхам щомісячно. Так відбувалося в Києві, ймовірно і в інших містах. Міські магістрати наймали самі й листонош, як це видно з «поштарської постанови» Полтавської ратуші 1720 р. У ній зазначається, що Полтавський магістрат: «учинили постанову з Денисом Андрійовичем і з Мартином Олександровичем, жителями нашими полтавськими, найнявши їх з двадцятьма кіньми на пошту річну служити при ратуші нашій полковій Полтавській, відправляючи підводи всяких наїздів, так великоросійських, як і малоросійських людей якого-небудь чину; по указу їздячих, по трактах з Полтави лежачих»⁴. Далі подавалися тракти і плата за них.

Після заснування поштового зв'язку між Москвою і Києвом⁵, утримання поштових станів (ям), які встановлювалися на головних трактах через кожні 20-30 верст стало входити в обов'язки приватновласницьких селян⁶. За сенатським указом 9 лютого 1721 р., поштові кур'єри в Україні повинні були обслуговуватися місцевими жителями безкоштовно. Документ наказував «всякого чина людям, котория имеют будут, подводы по тем подорожным давать же и иматъ с них поверстныя деньги за всякую лошадь по деньге за версту»⁷.

Ще при гетьмані Івану Скоропадському його резиденцією стало прикордонне з Росією місто Глухів⁸. Не дивлячись на прохання малоросійської

колегії перенести резиденцію куди-небудь в центр Гетьманщини – в Ніжин або Прилуки та підтримки цього прохання зі сторони Сенату, Верховна Таємна Рада у 1726 р. не погодилась з цим. Колегія залишилась в Глухові⁹. Віддаленість Глухова від центральних районів Гетьманщини впливала не лише на ведення державних справ, але і на становище жителів, що проживали по головному тракту, що вів до Глухова. Їм доводилося нести в зв'язку з цим додаткову поштову повинність.

На території Київського полку московський поштовий тракт поділявся на п'ять станів (ям): Носовський, Козарський, Козелецький, Семипольський та Броварський¹⁰. У 20-х роках XVIII ст. українці збирати на ці поштові стани як кошти, так і продовольство та фураж¹¹. Найтяжче доводилося з грошовими зборами. Судячи з урядового листа, у 1722–1725 рр., селяни Софійського, Печерського і Видубицького монастирів не додали на утримання Колецької пошти 200 золотих¹². З початком гетьманства Данила Апостола кількість коней на кожному стані збільшилась з 8 до 10. У серпні 1727 р. “за кошти обивательські” була установа Броварська пошта на 14 коней.¹³

На початку XVIII ст., зустрічаємо значну кількість побажань, як від населення, так і уряду, з приводу покращення організації пошти¹⁴. Війна з Туреччиною змусила поспішити з облаштуванням пошти на українських землях, необхідної також для зв'язку з армією. Тому указом 1740 р., імператриця Анна Іоанівна наказала заснувати тут пошту, яка враховувала б і потреби місцевого населення. У документі зазначалося, що “це необхідна в державі справа і установа є, як для кращого відправлення купецтва, так і для всіляких інших, не менше необхідних потреб і справностей, кореспонденція скрізь порядна, і щоб до пересилки листів, способи всякому вільні були”¹⁵.

З початком російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) різко зросли поштові перевезення та число кур'єрів що проїжджали через Лівобережну Україну. Поштовий податок, який до цього часу стягувався лише грошима, помітно зріс. Так, у 1735 р. на Семипольському стані нараховувалося 10 коней, кожен з яких обходився місцевим селянам у рік по 14 рублів¹⁶. Усі поштові стани в Київському полку були розподілені між податним населенням. Кожний стан обслуговували 745 дворів козаків і 1100 дворів посполитих. Архівні дані доводять, що поштовий податок у 30-х роках XVIII ст. посполиті платили в 2 рази більший, ніж козаки¹⁷ (Додаток 5). Податок на утримання поштових станів доповнювався всякого роду стягненнями з боку проїжджаючих військових кур'єрів, посланців, дипломатів і т.п. “від чого, – як указувалося неодноразово у скаргах, – багато (жителів – автор) коней позбавлялися”¹⁸.

У вересні 1738 р. офіційно, сенатським указом по поштовому тракту від Москви до Києва через кожні 20-25 верст установлювалися поштові стани по 12 «добрих коней»¹⁹. Їх утримання покладалося на місцеве населення²⁰.

Місцева адміністрація іноді йшла по шляху віддачі поштових станів на відкуп. Спеціальні підрядчики укладали договір з полковою канцелярією на обслуговування станів за певну суму (від 60 до 100 рублів), яка залежала від кількості коней, вартості фуражу, найомної плати перевізника²¹. Підписуючи контракт з відкупщиками поштових станів, полкова канцелярія зобов'язувалася в зазначені терміни виплачувати їм оговорену плату. Ось чому, канцелярія постійно вимагала своєчасно виплачувати “на пошту гроші, як і інші загальнонародні повинності”²². Щорічна сума грошей, визначена відкупщиками на обслуговування поштових станів розподілялася місцевою адміністрацією на місцеві двори, а з 1765 р. – хати²³. Таким чином, поштові податки не були

фіксованими і постійно змінювалися. З кінця 20-х років, натуральна плати, що збиралася на утримання поштових коней, стала поступово замінюватися грошовою²⁴.

З закінченням війни уряд намагався «облегчить малороссийский народ от разных повинностей». У серпні 1742 р. вийшов указ, що забороняв без спеціальних подорожних листів брати у селян безкоштовно підводи;²⁵ рівно на половину скорочувалась кількість коней на кожному поштовому стані (до шести)²⁶. Але, насправді дані укази не виконувалися²⁷. Більше того, з початком 40-х років XVIII ст. число коней на кожному поштовому стані збільшилося до 24, зросла й ціна на утримання кожного коня (до 25 руб.). У Київському полку в цей час на чотирьох поштових станціях – Козелецькій, Семипольській, Козарській, Чемерській, – перебувало 106 коней. На їх утримання потрібно було 2650 рублів.²⁸ Судячи з листа І. Бібікова Київському архієпископу 1742-го р., поштові кошти збирались з великими труднощами²⁹.

Тому, заснування і цієї пошти не цілком задовольняло місцеве населення. Одним з перших кроків, що мали полегшити становище населення Лівобережної України, про що клопотав Кирило Розумовський, за царювання Єлизавети Петрівни була відміна пошти. 21 травня 1742 р. Сенат на прохання генерал-прокурора постановив: «пошти, засновані (на українських землях) під час Турецької війни, зняти, а утримувати лише одну – від Глухова до Київського тракту»³⁰.

Таким чином, в Гетьманщині залишилася пошта лише по Київському тракту, що з'єднувала Київ «з Петербургом, Москвою, Глуховом і Царгородом»³¹. Для цієї пошти при Київській губернській канцелярії утримувалася «особлива команда, що називалася рейтарською»³². Петро Румянцев писав Катерині II у своїй доповіді від 18-го травня 1765 р., що «старшини одні лише нею користуватися могли». А в офіційному листуванні часто доводилося користуватися нарочними кур'єрами. Даний спосіб зв'язку, крім того що був не регулярним, обходився досить дорого. За підрахунками поштового директора Якова Скоропадського, для пересилки лише одних державних пакетів нарочними «за один рік належало отримати (зі скарбу малоросійського) більше 6.000 рублів»³³.

Петро Олександрович Румянцев з перших днів після свого приїзду на українські землі на початку 1765 р. запевняв Катерину II, що реорганізація та уніфікація поштового зв'язку потрібні йому для управління краєм. Він обіцяв, зробивши пошту загальнодоступною, ще й державний прибуток. У тому ж р., по його указу, були засновані поштові станції. На них знаходилось 330 коней, введені основні посади (15 поштмейстрів, 165 листонош), і кошторис на їх утримання³⁴. Про своє нововведення Румянцев доповідав особисто Катерині II. 18 травня 1765 р. він представив детальну записку, в якій вказував на те, що раніше «пошти тут (в Україні – автор) ніякої окрім Київської дороги для великого проїзду... і крім нарочних... не було». Ось чому він «зробив пошту ординарну щотижневу в Малій Росії». З цією метою по його указу призначалися «не лише посада поштмейстрам і листоношам, але і відомі часи відправлення і отримання пошти в знатних містах і платіж з золотника... використовуючи у поштмейстри із військових і значкових товаришів, а в листоноші із підпомічників в тих місцях, де пошти засновані, із осідлих і надійних, але середньо заможних людей... за службу вони від податної і всяких других служб, а будинки їхні від усяких постоїв звільнені. Естафета і кур'єри, однак повинні бути особливо оплаченими...» на думку Румянцева така організація пошти мала приносити прибуток.³⁵

31 травня 1765 р. Петро Олександрович ордером малоросійській колегії наказав привести у виконання “учинение о почте”. З малоросійської колегії розпорядження було розіслано в усі полки із зобов’язанням негайного і неухильного виконання³⁶. За цим документом українська пошта 1765 р. складалася з 9 поштових маршрутів, довжиною 2358 верств, 72 поштових станцій, 15 регіональних начальників, 16 поштарів і 300 коней³⁷. Устав про пошту графа Румянцева (пізніше підтверджений указом 21 жовтня 1786 р.) вводив поштові тракти: із Глухова в Київ, Полтаву, Стародуб, Чернігів, Переяслав; із Києва – в Стародуб і Полтаву; з Полтави – в Чернігів, з також з Олександрійської фортеці в Крим. У кожній місцевості пошту забирали та відправляли у призначений час двічі на тиждень. Скарбниця Гетьманщини оплачувала всі витрати поштової служби та забирала всі її прибутки. Поштова служба стала підвідділом української адміністрації. Її очолив поштовий директор майор Яків Скоропадський, який уже і без того, утримував пошту Лівобережної України.

Напевно, за допомогою майора Скоропадського, Румянцев виробив інструкцію для реорганізації пошти Лівобережної України у травні цього ж року³⁸. У документі зазначалося, що російська імператриця доручила йому “як Генералу Губернатору Малу Росію всевисочайше приписати і наказати веліла всі засоби і способи слугуючі для загальнонародної користі відшукати і добрими встановленнями тому... сприяти”³⁹ і “тому відповідаючи знаходжу... потрібним і необхідним заснувати кінну пошту в усіх малоросійських полках”⁴⁰. Документ повідомляв про загальне користування новою поштою і користь від цього для всього українського народу, після чого подавався детальний план роботи цієї організації. Наказувалося “В усякому поштовому правлінні мати поштмейстрів з військових або значкових товаришів по вибору полковому”⁴¹. Для цієї посади мали обиратися люди чесні, вірні, ввічливі, справні грамотно і чисто писати. Планувалося в усяких поштових правліннях тримати “поштарів... по два”⁴². Вони повинні були бути вірними, тверезими, скромними, повороткими та відзначатися гарною поведінкою. Поштарі мали обиратися в сотнях “з підпомічників і вільних міщан, або посполитих”⁴³ по два на кожній станції з двома кіньми добрими з уборами на кожній. Поштарі підпорядковувалися поштмейстрам, а останні – поштовому директору. Всі працівники пошти на місцях звільнялися від постойів і від всілякої служби та податей. Тому наказувалося слідкувати за тим, щоб поштарі були не з виборних, або перших в окладі платежем, а малозабезпеченими.

Потшмейстр зобов’язаний був стежити за порядком, збирати кошти в казну, записувати їх в приходно-видаткову книгу і через 3 місяці давати вірний звіт. Поштмейстрам наказувалося довше ніж на чотири години “від поштового правління... без дозволу і то по... нашим потребам не відлучатися, а у таких випадках передоручати надійним людям, кому вони дозволити можуть”⁴⁴. Відправлення пошти поштмейстер повинен сам робити і “нікому іншому під штрафом 10 рублів у казну... не доручати для того і картки всі повинен підписати своєю рукою”⁴⁵. У картки він мав вписувати вагу та плату перевезення. При отриманні пошти, поштмейстер повинен був “всяку карту вивісити за дверима поштової контори і листи всякої карти особо положити і роздавати вірно по надписі збираючи... за неоплачені листи гроші”⁴⁶. А щоб поштмейстер міг з внесенням в картки листів і в усіх поштових правліннях справлятися, планувалося “приносити листи перед призначеного відправлення часу за три години. По закінченню того часу ніяких прийомів бути не повинно”⁴⁷.

До прибуття відправної пошти поштмейстру належало “усі свої карти і в тих внесені листи обернути і запечатавши готовими їм віддати, щоб пошта нітрохи не затримана була”⁷⁴⁸. Для того, поштарі зобов’язувалися коней при поштах готовими тримати щонайменше за півгодини до відомого часу. Поштарі мали “завжди і скрізь за часом стежити... і поштових рикші використовувати; і як у містах, містечках, селах і селищах так і перед ущелинами і ремісниками трубити”⁷⁴⁹. Жителям міст, у яких би поштарю трапилося якесь нещастя: що його якісь “злочинці пограбували, побили, або ж паче вбили” наказувалося “всі засоби до його захисту і пошуку таких злочинців використовувати”, у випадку хвороби поштаря – “негайно з нарочним і надійним, записавши випадок, місце і число верст куди слідує відіслати” пошту, а якби у останнього кінь занедужав, – дати йому нового⁷⁵⁰. У справі поштмейстрів нікому не дозволялося втручатися, а поштмейстерам не дозволялося брати чи давати поштових коней для інших, окрім поштових потреб⁷⁵¹. При виконанні доручень, особливо пов’язаних з вирішенням військових справ, наказувалося “для охорони пошти і поштовим правлінням вартових давати”⁷⁵².

Планувалося “на всіх головних почтових правліннях мати по одному чемодану і по дві сумки”: у чемодан все надіслане до головного поштового правління вкладати, “пообгортавши картами і з усякою обережністю запечатавши”, а в сумки – “слідуючі по поштам у другі правління або між тими в прилеглі місця”⁷⁵³.

Будь-які речі та гроші могли також “через народні пошти передані бути... тільки кожен хто відправляє повинен їх показати особисто поштмейстру і в карту внести по номерам, а потім їх печаткою запечатати пошти. Окрім всякого нещастя з поштарем за втрату відповідати повинен” був сам поштмейстр⁷⁵⁴.

Поштою могли “користуватися і купці в пересилці товарів чи самі вони і всякого звання і чину люди не більше одного десятка пуд кладу і двох коней вимагаючи”⁷⁵⁵. “Табель з платежем за вагу з товарів і за їздаків повинна бути записана в усіх поштових правліннях і прибита генерально з усіма відомостями”⁷⁵⁶. А на поштових будинках наказувалося “державні герби з надписом мати”⁷⁵⁷.

До документу додавався додаток, коли пошта мала відходити з Києва і приходити. За ним, пошти відходили “в Росію, Малоросію, також і в Білорусію, у неділю два рази, у понеділок, у четвер; у Польщу, один раз в неділю, по вівторкам зранку”⁷⁵⁸. Прийом листів до Росії проводився “напередодні тих днів, тобто в середу і неділю, а в Польщу в понеділок, кожного дня пополудні з 2.00 по 6.00 години”⁷⁵⁹. Прихід пошти планувався у такі дні: “петербурзька і білоруська у неділю, московська і друга петербурзька і із усіх по тракту від тих місць в четвер; малоросійська і кримська – в суботу, а із Польщі в неділю один раз в середу”⁷⁶⁰.

Далі подавалися відомості про те, що належало прибуткам пошти і де означені поштові станції мали знаходитися, яку кількість поштових коней, з якого звання люди, планувалося при них утримувати; по яким трактам в Київській губернії засновані поштові станції – де саме і скільки коней та опис скільки належить проїхати верст від київського намісництва від губернського міста до уїзних і між ними так і до суміжних губерній і міста Глухова⁷⁶¹.

За оцінкою О.І. Гуржія, зазначений документ, розроблений у вищих інстанціях, безперечно, мав на меті підпорядкувати всю поштову справу в Україні імперським порядкам, хоча і зберігав деякі національні риси⁷⁶².

Окремою проблемою при реорганізації поштового зв’язку був підбір

працівників. Наприклад, київські, чернігівські та ніжинські поштмейстери виявилися нездатними виконувати свої службові обов'язки: перших через те, що проживав далеко від тракту і в найбруднішому районі хоча і у власному помешканні Києва, другий – проживав за 15 верст від місця свого призначення і навіть не мав власного будинку⁶³, а третій крім того, що також проживав за межами міста ще й був значковим товаришом⁶⁴. Цю проблему вдалося вирішити у жовтні-листопаді 1765 р. Відтоді у межах Лівобережної України діяло вже 15 поштмейстерів, яким “на початок їх посадової діяльності” для закупівлі воску, паперу, сургучу, свічок, а також на інші потреби видавали всього 150 крб., тобто по 10 крб. на кожного з військового скарбу. Всі вони були обрані з військових товаришів⁶⁵. Тому, у жовтні 1765 р. граф Румянцев у своєму листі до М.І. Паніна, пишучи про реорганізацію пошти в Україні, повідомляв, що вона “засновувалась на відомих... правилах”, тобто по зразку її роботи в Центральній Росії. На кожен період р. окремо призначалися часи прийому поштової кореспонденції, а по головному поштовому тракту коні змінювалися через кожні 7 верст їзди. Румянцев переконував у тому, що “всі листи з Києва, як і туди відпущені через всю Малу Росію своєчасно доставленими будуть”.⁶⁶

Поштова реформа передбачала і новий податок: з кожної жилої хати на утримання пошти стали збирати по 12 коп., а після ревізії 1782 р. – з кожної душі чоловічої статі – по 16.5 коп.⁶⁷

З виявлених і опрацьованих нами архівних документів видно, що запланованого штату працівників не вистачало, а відстані між станціями довелося скорочувати. Так, в ордері від 15-го квітня 1767 р. до полкової Лубенської канцелярії Петро Олександрович наказував: “по призначенню нижче кінної пошти по дорозі від Києва в Кременчук, з порученням даного негайно вибрати в містечку Повнині справних з козаків підпомічників, котрі б повинні мати в себе всі по два коня хороших звільнивши їх по предписанню у поштової установі від усяких других посад наказати їм бути у відомстві пошмейстра... Тишковського”⁶⁸. А 8 травня 1769 р. малоросійська колегія отримала пропозицію графа Румянцева в квітні того ж року внесена в колегію “через підпоручика Ряского піхотного полку князя Баратова”. У документі наказувалося, “на вимогу із тих місць тобто потоку до Глухова утримувати скрізь підставних коней”⁶⁹. Виконуючи даний указ, малоросійська колегія послала підпоручика князя Баратова “з наказом щоб слідуючи звідти прилягаючою дорогою до Глухова і Збрам на даній зручні місця... для станцій поштових і на всякій переміні... поставити по місці хороших коней”⁷⁰ до наступних на те розпоряджень. Баратову дозволялося, за ордером Петра Румянцева, вимагати потрібних коней від місцевих жителів, а по приїзді до Глухова – наказувалося подати детальний звіт з власними пропозиціями і зауваженнями⁷¹. Аналогічні розпорядження знаходимо і в інших ордерах Петра Олександровича до полкової Лубенської канцелярії, полкової Гадяцької та Чернігівської канцелярій 1767–1769 рр. У них малоросійський генерал-губернатор наказував “на великих дорогах по станціях для кінної пошти... зробити підстави із козачих підпомічників по шість коней”⁷². А “в яких селах або містечках козаків підпомічників не було із других до того приписати, розподілити щоб по часу одні від других мали собі переміну, і призначити в потрібних місцях для нагляду, щоб дані скрізь і на всякий час були у всякій справності для возки кур'єрів значкових товаришів”⁷³. Рапорти з полкових Лубенської⁷⁴, Гадяцької⁷⁵ та Чернігівської канцелярій⁷⁶ також підтверджують чималу завантаженість пошти на їх трактах та потребу збільшення поштових станцій.

З рапорту малоросійської колегії 1769 р. видно, що пропозицію графа Румянцева “цього р. травня 8-го дня в колегії отриману про утримання в полку миргородського від містечка Потоно до Глухова пошти на кожній станції по шість коней”⁷⁷ у тому ж р. було виконано. Активно розширяли поштову службу і в 1768, 1770 і 1774 рр. для забезпечення зв’язку з Кримом та новою провінцією – Новоросією⁷⁸. Зростання кількості поштових працівників та збільшення поштових станцій простежується до 1776 р.. Тоді Петро Олександрович видав розпорядження про зменшення на деяких станціях кількості коней, у зв’язку зі зменшенням кількості поштових перевезень з настанням мирного часу⁷⁹.

Рапорт від 14 грудня 1767 р. про отримання і виконання ордерів Петра Румянцева з канцелярії малоросійського скарбу, показує, що генерал-губернатор наказував державним працівникам пересилати листи по пошті, а не кур’єрами⁸⁰. Так економились державні кошти та зростало використання пошти в державних потребах.

У вересні 1769 р. генерал-прокурор Сенату А.А. В’яземський отримав імператорський рескрипт, який зобов’язував його особисто стежити за розширенням поштового зв’язку, створенням поштових трактів та станцій, у першу чергу тих, які вели до кордону держави в Україні, Білорусії та російської частини Прибалтики⁸¹.

Як свідчить листування Петра Олександровича з поштовим директором Яковом Скоропадським, зокрема лист останнього до Петра Олександровича від 5-го липня 1768 р., з приводу Кременчуцької пошти, на цей час вдалося налагодити її роботу і пошта по цьому тракту приходила і відбувала вчасно⁸².

Хоча в роботі пошти відбувалися й курйозні випадки. Прикладом є справа про загублене на пошті рішення Батуринаського земського суду, по справі військового товариша Занкевича з козаком Соловійом, відправлена в Генеральний військовий суд з апеляцією⁸³. У 1773 р., з “Малоросії” до Москви та Санкт-Петербургу було відправлено 1525 крб. державними асигнаціями. Українську територію гроші “пройшли” належним чином, а вже на званих містах працівники пошти привласнили частину цієї суми⁸⁴. Згодом, генерал-губернатор додивився, що йому надходять з пошти листи з пошкодженими печатками або “подпечатанные”. Тоді він, у 1780 р., наказав малоросійській колегії і Глухівському поштовому правлінню щоб не відкривали самовільно на пошті листи і їх “не подпечатывали”⁸⁵.

Малоросійський генерал-губернатор планував налагодження закордонного поштового зв’язку. Зі справи про запровадження поштових станцій на Україні й будівництво почтових дворів від 30 грудня 1780 р. дізнаємося, що Румянцев за дозволом Катерини II доручив “санкт-петербурзькому поштарю внаслідок зробленого з польським генералом поштмейстром і старостою краківським графом Пребендовським”⁸⁶ підготувати з ним постанову про “заснування й утримання ним в Польщі справної пошти”⁸⁷. Попередньо планувалося заснувати: “одну на дорозі від Києва до Хотича, а другу від Полоцька через Варшаву до Кракова і до кордону його величності імператора римського, короля угорського і болгарського”⁸⁸. Перша мала “один раз в неділю, або по крайній мірі один раз у місяць тоді доставляти листи в полегшення перепису між землями імперії нашої і Порти Отаманської”⁸⁹. А остання, також – хоча би раз у місяць “для зручного між нами і цесарськими областями зв’язку, спільного супроводження у мирний час листів”⁹⁰.

Пошта по Київському тракту утримувалася по контракту, укладеним гетьманом Кирилом Розумовським із Яковом Скоропадським. Про умови цього

договору можна дізнатися з донесення із канцелярії малоросійського скарбу Петру Олександровичу Румянцеву. 31 жовтня 1768 р., Скоропадський попросив в канцелярії Малоросійського скарбу видати йому по закінченню з ним контракту на утримання по Київському тракту пошти “на третє число цього листопаду з майбутнього 1769 р. березня по 1 число наступного грошей, по термінам”. Тоді, канцелярія посилалась на надіслану до неї копію взяту з наказу його “в колишній генеральній канцелярії від майора Якова Скоропадського контракту про утримання йому Скоропадському заснованої по Київському тракту пошти 1764 р. січня”⁹¹. У 11-ому пункті угоди зазначалося, що за утримання “Скоропадським тієї пошти отримувати має він із скарбу малоросійського в рік по три тисячі дев’ять сотень п’ятдесят рублів. Приймаючи дані по третям р.”⁹². І починаючи з 1 березня 1764 р. він гроші почав приймати. Але, з листопада 1767 р., йому перестали виплачувати зазначену суму. Оскільки, як повідомляла йому канцелярія, указами Катерини II “в Малоросійську Колегію в Канцелярію Скарбу Малоросійського отриманими минувшого 1765 р. травня 16 до липня 7 між іншим наказано окладне жалування малоросійським чиновникам і служителям до указу і нової про це постанови чинити на розсуд гетьмана”⁹³. З документу видно, що з 1 квітня 1766 р. Яків Скоропадський звертався до Колегії неодноразово з вимогою виплатити зазначену суму по угоді. Колегія малоросійського скарбу переадресовувала питання генерал-губернатору. Не отримавши відповіді останнього, Яків Скоропадський, напевно, і запропонував розірвати контракт.

Яків Скоропадський у своєму донесенні від листопада 1768 р. повідомляв, що ця пошта згідно даного контракту “утримувалася власними моїми кіньми”⁹⁴. За це він отримував “з скарбу військового в рік по три тисячі двісті сотень по п’ятдесят рублів грошей”⁹⁵. Належало йому пошту “утримувати щоб закінчилось по контракту рівно п’ять років предмайбутнього 1769 р. березня, що у тому ж контракті по 13 пункту згадується, і буду я більше п’яти років тієї пошти утримувати не захочу, то повинен попередньо терміну завчасно те за чотири місяці подати в генеральну канцелярію донос і належне”⁹⁶. Він повідомляв малоросійському генерал-губернатору, що “по закінченні терміну, тобто за 3 березня місяця утримувати більше”⁹⁷ не бажав.

З початком російсько-турецької війни (1768–1774 рр.) поштовий зв’язок працював напружено.⁹⁸ Наприклад, селяни Летковського відомства Видубицького монастиря у 1770 р. виплатили на Семипольський поштовий стан 38 руб. 25 коп. (тобто з кожної хати – по 15 коп.).⁹⁹ Одночасно з них же збирали кошти і на Козелецький стан (у 1773 р. було зібрано 17 руб. 6 коп., тобто з кожної хати – по 9.5 коп.).¹⁰⁰ Всього в 1773 р. з селян Видубицького монастиря на поштові стани збирали з кожної жилої хати по 21.5 коп.¹⁰¹ В умовах військового часу, цих грошей не вистачало. Тому вони зобов’язувалися додатково виділяти на поштові стани коней та гінців. Так, 1768 р., селяни Видубицького монастиря лише на київські поштові стани окрім відповідного податку зобов’язаними були виділяти з кожної 41 хати по 3 коні і одному гінцю¹⁰². Згідно з указом малоросійської колегії, на поштові справи наказувалося надавати коней: “надійних, підкованих, зі справною упряжкою і достатнім фуражем: овесом і сіном, а підводчика – з провіантом”.¹⁰³ Коли ж управитель-монах с. Ярославки почав цього вимагати з селян, то вони йому заявили, що «не точию сена, но и соломы нема.»¹⁰⁴

На початку 70-х років, оплата поштових послуг помітно зросла. Так звані “прогонні” становили вже близько 3 крб. за версту¹⁰⁵. Все більше населення

залучалося до сплати поштового податку¹⁰⁶. Проте діяльність станцій, перевезення кореспонденції матеріально себе не виправдовували¹⁰⁷. Однією з причин цих явищ стало неналежне виконання українськими поштарями своїх службових обов'язків. Джерельні документи 1774 р., зафіксували з їх сторони ряд порушень: замість необхідних встановлених “зашкурних книг” (свого роду ревізійних записів), у них були зошити “ніким не скріплені”, або й взагалі чернетки, де грошові витрати нерідко правилися та підчищалися; вони навмисно зменшували прибутки та несвоєчасно звітували перед поштмейстерами, а ті в свою чергу – перед поштовим директором¹⁰⁸.

Іншою досить важливою проблемою 1773–1774 рр. було питання виготовлення спеціальних поштових печаток у межах Лівобережної України. Поштовий директор Л. Селецький звертаючись до малоросійського генерал-губернатора обгрунтовував цю потребу так: “за не наявності в поштових правліннях казенної печатки використовують поштмейстери для опечатання справ і посилок, а іноді й державних асигнацій партикулярні свої різні печатки”. Далі він наголошував, що “хоча на поштах малоросійських, де всі службовці при даних вибрані із самих надійних людей, ніяких ще втрат із самого заснування пошти не бувало”, але автор для того “щоб вихідним із Малої Росії з такими партикулярними печатками почтам не могло бути послідувати, де-небудь якогось підриву або втрат у пересилці, а через це не відбулося на місцеві почти даремних нарікань”, запитував “чи не наказано буде поробити скрізь по поштам казенні печатки на даних поіменно поштових правлінь?”¹⁰⁹.

Таку високу згоду було отримано¹¹⁰. 27 серпня 1774 р. Петро Румянцев розпорядження малоросійській колегії за рахунок поштових доходів виготовити для кожного правління казенні печатки з гербом “пожалуванним малоросійському уряду і з підписом для використання поштового правління і дані поштмейстерам розіслати”¹¹¹.

Канцелярія малоросійського скарбу у тому ж р. повідомила малоросійську колегію про одержання указу за № 5401 про необхідність виготовлення для правлінь 16 печаток. Для цього треба було “зняти” малюнки з “підписами” кожного відділення. Особлива печатка передбачалася для поштдиректора, але обов'язково меншого за скарбову розміру. Печатки спочатку мала затвердити малоросійська колегія, а потім надіслати їх до правління¹¹². Для цієї справи до Глухова у вересні почали закликати відповідної кваліфікації майстрів, але ніхто не з'явився. До цієї справи залучили купців М. та Я. Чебатарьових, Ф. Бельського, які на той час торгували в місті. Між ними і “чинами” Канцелярії малоросійського скарбу було укладено угоду про те, що ті посприяють виготовленню відповідних печаток у Росії¹¹³. Проте незабаром Я. Чебатарьов і Ф. Бельський відмовилися від їх поставки через невігідність контракту: Чебатарьов разом з іншими купцями почали підвищувати ціну за свої послуги. Після переговорів, Чебатарьов став єдиним хто погодився забезпечити виготовлення і доставку печаток, але не раніше ніж за рік (тобто до вересня 1775 р.).¹¹⁴ Планувалося замовити і виготовити в Тульчинській збройовій канцелярії. Але, через офіційну заборону “патрикулярним людям” виготовляти такого роду державні печатки у цій справі було отримано відмову. Тоді урядовці зі збройової канцелярії посприяли знайти “майстра кращого мистецтва” Григорія Філіпова, який і виготовив необхідну кількість печаток, взявши за кожну 1 крб. 50 коп. Додатково, замовники сплатили 25 крб. 50 коп. податку та 2 крб. 50 коп. “митних”. Остаточо реалізував угоду відбувши до Тули, український актуаріус Марченко¹¹⁵.

З закінченням війни полегшення в утриманні поштових станів не відбулося¹¹⁶. Так, у березні 1775 р. Київська полкова канцелярія продовжила контракт на утримання Семипольської і частини Козелецької пошт (43 коня) з колишнім підрядчиком Просенком терміном на один рік. По контракту значилось, що адміністрація зі своєї сторони зобов'язувалась виплачувати відкупщику за кожного коня 55 руб., а в рік 2365 руб.¹¹⁷ Лише монастирські селяни Київської сотні на ці стани зобов'язаними були вносити від кожної жилої хати по 12,5 коп.¹¹⁸

У листопаді 1781 р., урядовим указом засновувався поштовий зв'язок Києва з Петербургом через Чернігів, Могильов, Полоцьк, при збереженні поштового зв'язку з Москвою¹¹⁹. На кожному поштової станції приходилось по 25 коней¹²⁰.

На утримання всієї реформованої пошти, будівництво поштових доріг, пошиття нових мундирів та запасання фуражу на лівобережних українських землях, згідно звіту 1781–1783-х рр. планувалося витратити “генеральної суми 162615 рублів 29 копійок”¹²¹. На проживаючих “в Малій Росії 916011 душ”¹²², планувалося покласти “по вісімнадцять копійок на кожному”¹²³. Виходило “164883 руб. 6 коп. ... що перевищує покладене число генеральної суми... 2207 руб. 77 коп.”¹²⁴

У своїй доповіді Катерині II 23 серпня 1781 р. Румянцев стверджував, що в Гетьманщині продовжують діяти дві пошти. З них “одна для пересилки різного роду листів в Малоросії і комунікації з околичними губерніями, з визначеними поштмейстерами й поштарями, у 1765 р. мною заснована”¹²⁵. А друга “для возки кур'єрів та інших переїжджаючих, по введеному за колишнім гетьманом звичаю, утримується від малоросійського скарбу, по головному московському тракту, від Глухова до Києва в 14-ти станціях”¹²⁶. Він нагадував, що “здавна при станціях ніяких поштових будинків не було і нині немає, окрім як для поштарів будівель”. А в “в новоутворених губерніях, окрім інших благоутворень, зроблені дороги по положенні і встановленні пошти, поштові будинки, з визначенням від обивателів або іншим способом утримуючими, рівно і в Малій Росії, з заснуванням намісництва по положенню даних, все те облаштованим бути має”¹²⁷.

Указ Петра Олександровича від 1787 р. свідчив, що для новозаснованих губерній спочатку сплачувався і діяв різний розмір поштових повинностей. Лише у зазначеному р. малоросійський генерал-губернатор наказав для їх урівняти щоб губернії, між собою визначили, яка кількість коней буде утримуватися кожною з них і на яких станціях та наказав учинити верстові стовпи по дорогах¹²⁸. Після скасування української автономії, відповідно до указів російської імператриці і Сенату, поштова служба Гетьманщини з незначними змінами була включена до складу російської адміністрації¹²⁹.

Таким чином, реформована Петром Олександровичем Румянцевим поштова служба на українських землях, вперше стала доступною не лише для владних інститутів, а й для пересічних українців. Вона утримувалася за рахунок місцевого населення і мала своїм основним завданням збільшення прибутку для Російської імперії та покращення зв'язку, що було особливо актуальним в умовах війни з Туреччиною. Поставленої мети малоросійському генерал-губернатору вдалося досягнути виключно за рахунок населення підвладного йому, і переважно шляхом збільшення податкового тиску, а не економічного процвітання в цьому краю. Водночас, реформована поштова служба сприяла будівництву нових доріг у Гетьманщині, а отже – покращенню комунікації в середині українських земель та з сусідніми державами.

Рецензент: Горобець В.М. – д.і.н., провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

- ¹ Гуржій О.І. Становлення та розвиток поштової справи. // Історія української культури. – Т.ІІІ. – К., 2003. – С. 1100–1114; Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К., 1996. – 318 с; Максимович Г.А. Деятельность Румянцова-Задунайского по управлению Малороссиєю. – Нежин, 1913. – Т. I. – 399 с; Мордвинцев В.М. Государственные налоги и повинности монастырских крестьян Левобережной Украины в XVIII веке. – К., 1998. – 184 с; Путро А.И. Левобережная Украина в составе российского государства во второй половине XVIII века. – К., 1988. – 141 с.; Соловйов С.М. История России. – Кн. 14. – Т. XXVII, XXVIII. – М., 1965. – 670 с.; Там само. – Кн.15. – Т. XXIX. – М., 1966. – 774 с.; Шафонский А.Ф. Топографическое описание Черниговского Намесничества. – К., 1951. – 161 с.
- ² Козут Зенон. Вказ. праця. – С. 103.
- ³ Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Опыт исследования некоторых вопросов из истории русской культуры во второй половине XVIII века. – Варшава, 1913. – Т. I. – С. 57.
- ⁴ Поштарська постанова Полтавської ратуши. – Киевская Старина (Далі – КС.), 1904. – Кн. 7–8. – С. 20.
- ⁵ Поштовий тракт проходив від Києва до Глухова і далі через Севск, Калугу в Москву. – Полное собрание законов русской империи (Далі – ПСЗ). – Т.ХІ. – № 8600. – С.640.
- ⁶ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 34.
- ⁷ ПСЗ. – Т. VI. – № 3729. – С. 351–351.
- ⁸ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники Малороссийской истории. – Ч.ІІ. – М., 1859. – С. 229.
- ⁹ Протоколы, журналы и указы Верховного тайного совета 1726-1730. – Ч.І. (февраль-июль 1726г.) //Сборник Русского Исторического Общества (Далі – СРИО). – Т. 55. – С. 324, 326.
- ¹⁰ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 34.
- ¹¹ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1325. – Арк. 2, 18.
- ¹² Там само. – Арк.3, 12; Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 34.
- ¹³ Там само. – Арк. 12.
- ¹⁴ Пропозиції і побажання про покращення організації пошти надруковані в ПСЗ: Т.ІХ. – С.41; Т.ІХ. – С.739; Т.Х. – С. 595.
- ¹⁵ Указ Анни Іоанівни про заснування кінної пошти в Малоросії. – ПСЗ. – Т.ХІ. – С.8182.
- ¹⁶ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 35.
- ¹⁷ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1325. – Арк. 29.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 32–33.
- ¹⁹ ПСЗ. – Т.Х. – № 7641. – С. 595.
- ²⁰ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С.36.
- ²¹ ПСЗ. – Т.ХІІІ. – № 9627. – С. 76.
- ²² ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1325. – Арк. 68-68зв.
- ²³ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 35.
- ²⁴ Там само. – С. 35.
- ²⁵ ПСЗ. – Т.ХІ. – № 8600. – С. 639.
- ²⁶ Там само. – Т. ХІІІ. – №9627. – С. 76.
- ²⁷ Мордвинцев В.М. Вказ. праця. – С. 36.
- ²⁸ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.1325. – Арк.32 зв.
- ²⁹ Там само. – Оп. 1020. – Спр. 702. – Арк. 4–5.
- ³⁰ Соловйов С.М. История России. – Кн. V. – С.620.
- ³¹ Русский биографический словарь (Половцева А.А.). – Спб., 1918. – С. 533.
- ³² Шафонский А.Ф. Вказ. праця. – С. 161.
- ³³ Максимович Г.А. Вказ. праця. – С. 68.
- ³⁴ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 1325. – Арк. 95–105 зв.; Стороженко Н.В. Реформы в Малороссии при гр.Румянцеве. Письменная почта и таможи // КС, 1891. – № 9. – С. 459.
- ³⁵ Бумаги императрицы Екатерины II. – Т. II. // СРИО. – Т.10. – Спб., 1872. – С. 14.
- ³⁶ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 225. – Арк. 2–2 зв.
- ³⁷ Бумаги императрицы Екатерины II. – С. 76.
- ³⁸ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф.763. – Оп.1. – Спр. 11. – Арк. 1–7.

- ³⁹ Там само. – Арк. 1 .
⁴⁰ Там само.
⁴¹ Там само.
⁴² Там само.
⁴³ Там само. – Арк. 2.
⁴⁴ Там само. – Арк. 3.
⁴⁵ Там само.
⁴⁶ Там само.
⁴⁷ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 3
⁴⁸ Там само.
⁴⁹ Там само. – Арк. 4.
⁵⁰ Там само.
⁵¹ Там само. – Арк. 7.
⁵² Там само. – Арк. 2.
⁵³ Там само. – Арк. 4.
⁵⁴ Там само. – Арк. 5.
⁵⁵ Там само.
⁵⁶ Там само. – Арк. 6.
⁵⁷ Там само. – Арк. 3.
⁵⁸ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 7.
⁵⁹ Там само. – Арк. 7.
⁶⁰ Там само.
⁶¹ Там само. – Арк. 7–13.
⁶² *Гуржій О.І.* Вказ. праця. – С. 1106.
⁶³ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 324. – Арк. 1.
⁶⁴ Там само. – Арк. 1 зв.
⁶⁵ Там само. – Спр. 225. – Арк. 3, 4.
⁶⁶ Письмо графа П.А. Румянцева Н.И. Панину 1 октября 1765 г. // Сборник РИО. – Т. IX. – С. 413.
⁶⁷ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 4195. – Арк. 73, 158.
⁶⁸ Там само. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 12.
⁶⁹ Там само. – Арк. 58.
⁷⁰ Там само. – Арк. 59.
⁷¹ Там само.
⁷² Там само.
⁷³ Там само. – Арк. 26, 36, 51.
⁷⁴ Там само. – Арк. 11, 26.
⁷⁵ Там само. – Арк. 34.
⁷⁶ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 4195. – Арк. 51.
⁷⁷ Там само. – Арк. 5 7.
⁷⁸ Когут Зенон. Вка. праця. – С. 103.
⁷⁹ Русский Биографический словарь. – С. 533.
⁸⁰ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 1.
⁸¹ *Вергиль А.Н.* История отечественной почты. 2-е изд. – М., 1990. – С. 271.
⁸² ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 169. – Арк. 1.
⁸³ Там само. – Спр. 170. – Арк. 1.
⁸⁴ Там само. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2730. – Арк. 82.
⁸⁵ Русский биографический словарь. – С. 533.
⁸⁶ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 726. – Арк. 4.
⁸⁷ Там само.
⁸⁸ Там само.
⁸⁹ Там само.
⁹⁰ Там само.
⁹¹ Там само. – Спр. 169. – Арк. 53.
⁹² Там само.
⁹³ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 726. – Арк. 53.
⁹⁴ Там само. – Арк. 51.
⁹⁵ Там само.
⁹⁶ Там само.
⁹⁷ Там само.

- ⁹⁸ *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 38.
- ⁹⁹ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 130. – Оп. 1. – Спр. 207. – Арк. 64; *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 38.
- ¹⁰⁰ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 481. – Арк. 15.
- ¹⁰¹ Там само. – Спр. 478. – Арк. 7–8, 9, 17; *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 38.
- ¹⁰² Там само. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 15–15 зв., 28, 47, 99, 102, 134–134 зв.; *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 38.
- ¹⁰³ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 99, 107; *Мордвинцев В.М.* Вказана праця. – С. 38.
- ¹⁰⁴ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 130. – Оп. 2. – Спр. 296. – Арк. 113.
- ¹⁰⁵ *Гуржій О.І.* Вказ. праця. – С. 1111.
- ¹⁰⁶ Там само.
- ¹⁰⁷ Там само.
- ¹⁰⁸ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2730. – Арк. 50–52, 55.
- ¹⁰⁹ Там само. – Арк. 37 зв., 38.
- ¹¹⁰ *Гуржій О.І.* Вказана праця. – С. 1113.
- ¹¹¹ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2730. – Арк. 46.
- ¹¹² ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2730. – Арк. 47.
- ¹¹³ *Гуржій О.І.* Вказ. праця. – С. 1113.
- ¹¹⁴ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 54. – Оп. 3. – Спр. 2730. – Арк. 48–48 зв.
- ¹¹⁵ Там само. – Арк. 99.
- ¹¹⁶ *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 38.
- ¹¹⁷ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 3575. – Арк. 9, 13, 14.
- ¹¹⁸ *Мордвинцев В.М.* Вказ. праця. – С. 39.
- ¹¹⁹ ПСЗ. – Т. ХХІ. – № 15270.
- ¹²⁰ Там само. – № 15705. – С. 895.
- ¹²¹ ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 726. – Арк. 6.
- ¹²² ЦДІАУ у м. Києві. – Ф. 763. – Оп. 1. – Спр. 726. – Арк. 6.
- ¹²³ Там само.
- ¹²⁴ Там само.
- ¹²⁵ Там само.
- ¹²⁶ Там само.
- ¹²⁷ Доклад гр. Румянцева 1781 р. //КС, 1884., грудень. – Т. X. – С. 702.
- ¹²⁸ Русский Биографический словарь. – С. 533.
- ¹²⁹ *Когут Зенон.* Вказ. праця. – С. 103–104.